

ROLANDAS BARTKUS

Kauno technologijos universitetas, Lietuva
Kaunas University of Technology, Lithuania

REDUKCIONIZMAS FILOSOFIJOJE IR TRANSCENDENCIJOS KLAUSIMAS

Reductionism in Philosophy and the Question of Transcendence

SUMMARY

The article attempts to relate the development of reductionism in philosophy with the rejection of transcendence. It claims that authentic philosophical thinking is free and responsible activity of human spirit. Any limitation of that activity narrows, impoverishes, and reduces objective cognition of reality. Science does not destroy transcendence; technology does not eliminate yearning for it. Human nature sets its own limits on philosophical inquiry but it does not prevent the quest for the most important, universal and noble, for truth, beauty and goodness within the foundations of reality. Without this quest true philosophy can't survive in this world.

SANTRAUKA

Šiuo straipsniu pamėginta tiesiogiai susieti filosofijoje pasireiškiančio redukcionizmo genezę su nuostata, atmetančia transcendenciją. Autentiškas filosofinis mąstymas čia suprantamas kaip laisvas ir atsakingas žmogaus dvasios aktas, o bet kuris požiūris, apribojantis dvasios ar laisvės pasireiškimą, – kaip susiaurinta, nuskurdinta, redukuota pozicija, užverianti kelius į nesuinteresuotą tikrovės pažinimą. Jokios mokslinės–techninės priemonės negali kompensuoti nuostolių, patirtų praradus transcendencijos skonį ir jos ilgesį. Žmogaus ribotumo akistatoje tik dar labiau išryškėja atsakomybė už filosofinių paieškų kryptį ir kokybę – jos turi skverbtis į tai, kas svarbiausia, universaliausia, kilniausia – į būties prigimtį, dvasios gelmę, prie pačių tikrovės pamatų, į tiesos, gėrio ir grožio pilnatvę. Tikroji filosofija negali gyvuoti be savo ištakų, be savosios gyvybės šaltinio.

IVADAS

Kalbant apie redukcionizmą filosofijoje, šiame straipsnyje laikomasi prielaidos, kad autentiškas, grynakraujis filosofinis mąstymas priešinasi bet kokiam

RAKTAŽODŽIAI: redukcionizmas, transcendencija, intuicija, laisvė, tikrovė.

KEY WORDS: reductionism, transcendence, intuition, freedom, reality.

tikrovės patirties susiaurinimui, refleksijos ir interpretacijos supaprastinimui. Tiesa, čia turimas omenyje skirtumas tarp tokio redukcionizmo, koks yra, pavyzdžiui, visų mokslų redukavimas į vienintelį mokslo modelį arba visos sąmonės veiklos traktavimas vien fiziniais, fiziologiniais, psichofiziniais ar psichiniais procesais, ir fenomenologinės redukcijos metodo, kurį taiko Edmundas Husserlis. Iš pačios redukcionizmo (lot. *reductio* – gražinimas, atstatymas; lot. *reducere* – vesti, traukti atgal, gražinti) sąvokos kyla ne tik visumos, traktuojamos kaip duotybė, skaidymas į dalis siekiant supaprastinti sudėtingus procesus (reiškinius), bet ir intencija, kad toks išskaidymo ir surinkimo procesas gali įvykti be ypatingų nuostolių. Tokio požiūrio pavyzdys – mašininės logikos metodas. Jis apima objekto įvardijimą (objektyvaciją, kai objektas išskiriamas iš neobjektyvuotos visumos), dekompoziciją (objekto skaidymą į dalis), identifikavimą (dalių tyrimą) ir visumos surinkimą (pripažįstant, kad objektas visiškai ištirtas). Techninė prieitis pasiūlo ir vieno tipo (ar lygmens) reiškinio (ar elemento) tolygumo kitam reiškiniui (ar elementui) prielaidą. „Nors René Descartes’o mechanistika buvo taikoma tik tįsiesiems daiktams (*res extensa*), ji pastūmėjo į mechanistinę proto (*res cogitans*) sampratą: jei Saulės sistema veikia pagal tvarką kaip laikrodys, galbūt ir mūsų sąmonė (smegenys) veikia mechanškai pagal simbolių ar semantinės informacijos valdomus dėsnius? Thomas Hobbesas ir žmogų pamato tik kaip gamtinio priežastingumo elementą. Galbūt visa evoliucija gali būti suvokta kaip

natūralus algoritmas, protas – kaip neuroalgoritmas, kūrybiškumas – kaip atsitiktinumas ar neapibrėžtumas, komunikacija – kaip pasikartojimas, gal ir tikėjimo sistemos gali būti „sugautos“ į racionalią algoritminę struktūrą? Gal kada nors visa tai pavyks aprašyti vientisu matematiniais modeliais kaip milžinišką visatos formulę, tarsi rentgenas peršviečiančią visą esinį, ir realizuoti superkompiuterinę programą? Matematinė-mechanistinė pasaulio samprata, pagrįsta klasikinės Isaaco Newtono fizikos dėsniais, prasibrauna ir į XX a. teorijas, į reliatyvumo, korpuskulų, kvantinės mechanikos principus. Ne tik Baruchas de Spinoza, bet ir Albertas Einšteinas žmogų laiko automatu.“¹

Intuityvistinės filosofijos kūrėjas Henri’as Bergsonas redukcionistinę tendenciją kildina iš techninio veikimo būdo, užkoduoto paties intelekto prigimtyje. Veikale *Kūrybinė evoliucija* jis rašo: „Kad galėtume pakeisti kokį nors daiktą, turime jį suvokti kaip dalį ir netolydų. Pozityviojo mokslo požiūriu, neprilygstama pažanga buvo padaryta tądien, kai organizuotas audinys buvo suskaidytas į ląsteles. Ląstelės tyrinėjimas savo ruožtu atskleidė, kad jį taip pat yra organizmas, kuris darosi tuo sudėtingesnis, kuo labiau gilnamasi į jį. Juo toliau į priekį žengia mokslas, tuo labiau, atrodo, daugėja įvairiarūšių, išorinių vienas kito atžvilgiu elementų, kurie šliejasi vienas prie kito, kad sukurtų gyvą būtybę. Ar mokslas šitaip artėja prie gyvybės, ar, atvirkščiai, tai, kas iš tikrųjų yra gyvybinga gyvoje būtybėje, traukiasi vis tolyn, kuo labiau smulkinamos viena prie kitos prisiliejusios dalys?“²

REDUKCIONIZMAS IR FILOSOFIJOS SAVIPAKANKAMUMAS

Tai, kad filosofija kartais pavadinama teologijos tarnaitė, anaiptol nesumenkina filosofijos. Veikiau taip parodoma, kad filosofija tarnauja kaip teologijos įrankis tokiu būdu, jog teologija naudojasi filosofijos pasiektomis tiesomis savo pačios išvadoms grįsti; taigi jų teisingumas kaip tik priklauso nuo metafizikos, kuria naudojasi, teisingumo. Nors specialiųjų mokslų laimėjimais filosofija iliustruojama, yra taip, kad šie mokslai nepajėgūs apibrėžti savo pačių prielaidų (kurios neatsitiktinai ir vadinamos metafizinėmis). Šių mokslų principai gali būti redukuojami į metafizikos principus – būtent metafizika nulemia matematiką, fiziką, taikomuosius techninius, socialinius ir kitus specialiuosius mokslus. Tiesa, šių mokslų pažanga ir eksponentinis techninių naujovių gausėjimas gali „apkerėti“ filosofus, o šie savo ruožtu pasiduoti specialiųjų mokslų primetamai naujųjų laikų nuostatai pritaikyti gamtamokslio metodą (kitais tariant, matematinių modelių³ teoriją ir eksperimentų⁴ praktiką). Kaip sako Josefas Pieperis, filosofija pranoksta kasdienybės, vartojimo, „darbo pasaulio“⁵ ribas, ir šiuo požiūriu artimesnė poezijai, teologijai, religinei ir egzistencinei patirčiai⁶ nei moksliniam tyrinėjimui, taikančiam objektiškai ir metodiškai pamatuotą ir redukuotą pasaulio pažinimo būdą, nors savo užmojais ir pranokstančiam faktinę esamybę, bet nukreiptam į „darbo pasaulio“ poreikius. Tik būdama nepriklausoma nuo specialiųjų mokslų filosofija gali juos vesti, ginti nuo klaidų ir spręsti jų kazusus. Deja, sekant R. Descartes'o įžvalgomis, pabrėžiančiomis šią

pirmosios filosofijos (arba metafizikos) galią ir skelbiančiomis, kad specialiųjų mokslų principai tiesiogiai priklauso nuo filosofijos principų, kitaip tariant, kad kiekvienas mokslinis tyrinėjimas privalo prasidėti metafizinėmis prielaidomis, čia pat padaroma ir esminė klaida – pamana, kad aukščiausias filosofijos tikslas kaip tik ir yra vadovauti mokslams. Filosofija ir specialieji mokslai tarsi „suauzdžiami į vieną audinį“. Ir nesvarbu, kad filosofijai vis dar paliekamas vadovaujantis vaidmuo, ji jau redukuojama į tarnavinį mokslams. Ši pozicija dar labiau įtvirtinama racionalistinės filosofijos principu, užginančiu Dievui apreiškimu atskleisti mūsų žinojimui tiesas, pranokstančias mūsų prigimtinio proto jėgas. Tokiu būdu teologija tampa ne mokslu, o paprasta praktine disciplina. Tad nieko nuostabaus, kad toks apibrėžtas, glaudus ir abipusiškas filosofijos ir mokslo santykis kvestionuoja ir netgi suspenduoja filosofiją už mokslo, racionalumo, metodo ribų: nors metafizika ir toliau vadovauja visiems mokslams, jos vadovavimo, o kartu ir jos veikimo (netgi egzistavimo), arealas yra apibrėžtas mokslo atoveikio galimybių – akivaizdi grėsmė iškyla bet kokiai spekuliatyviajai metafizikai, transcendentinei (lot. *transcendere* – peržengti, *transcendens* – peržengiantis) tikrovei. „*Methodos*“ reiškia kelią, kuriuo sekama paskui. Galėjimas vėl ir vėl sekti nueitu keliu yra metodiskumas, jis ir būdingas mokslinei veiksenai. Tačiau šitaip sykiu neišvengiamai apribojami galimi į tiesą pretenduojantys dalykai. Kai tiesa (*veritas*) reiškia vien tai, kas patikrinama (bet koku būdu), tai

pažinimo matas yra nebe pažinimo tiesa, bet jo tikrumas. Todėl nuo tų laikų, kai Descartes'as suformulavo klasikinę tikrumo taisyklę, tikras moderniojo mokslo etosas reikalauja pakankama tiesos sąlyga pripažinti tik tai, kas atitinka tikrumo idealą.⁷ Tai įpareigoja kiekvieną pasirodančią, atsiskleidžiančią, išskylančią, apsisireiškančią tiesą dar kažkaip patikrinti. Klasikinė tiesos formulė – intelekto ir daikto atitikimas, jau pats savaime nusakantis tam tikrą minties ir būties sutaptį, – papildomai kaip nors metodiškai turi būti patikrinta akivaizdumo, neprieštaravimo, patikimumo, įtikinamumo, praktiškumo ar naudingumo argumentais. Hansas Georgas Gadameris, tiesai suteikdamas pirmąją, o metodui – antrąją, tarnybinę, vietą, teigia, kad tiesa pasiekama ne remiantis metodu, o tinkamai įsisąmoninant patirtį. Metodas nepajėgus atskleisti naujos tiesos, bet gali tik išryškinti, kokio pobūdžio tiesą jis pats implikuoja⁸.

Žingsnis po žingsnio įvyksta esminės naujųjų laikų slinktytys. Metodologiniams ieškojimams užgožiant pačios tiesos ilgėsį, esmėžiūrą (eidetiką) keičia funkci-

nis (techninis) žvilgsnis, teocentrinę orientaciją – antropocentrinę (antropo-techninę) nuostata. Mokslinis žinojimas nukreipiamas į žmogaus aprūpinimą užvaldant gamtą. Tokiame pasaulyje filosofijai iškyla poreikis pasiteisinti, įrodyti savo vertę „naudingumo“, „praktiškumo“ „funkcionalumo“ prasmėmis, kitaip tariant, įsiteikti „darbo pasauliui“ paneigiant savo prigimtį⁹.

O autentiškas filosofavimas, užklaudamas, ką ir kaip žmogus gali žinoti, kaip privalo elgtis, ko gali tikėtis, kitaip tariant, kas yra žmogus būties atvertyje ir būtybių apsuptyje, jau pats savaime kaip mąstantis atvirumas pasauliui yra savitiksliis ir prasmingas; prasmė skleidžiasi, filosofijai smelkiantis į daiktų ir žmogaus esmę. Tikroji filosofuojančiojo padėtis paradoksali: tai reiškia būti „darbo pasaulyje“ jame nepasiliekant, kitaip tariant, peržengti jo ribas neapleidžiant jo visiškai, netampant indiferentiškam. Teisinga linkme nukreiptas filosofinis žvilgsnis anaipol neužstringa savo vidujybės refleksijose ir nesusilieja su išorės pavidalais; tikrovėje mato ne tik tai, kas yra, bet – kaip galėtų ir privalėtų būti.

REDUKCIONIZMO ESKURSAI: INSTINKTAS IR INTELEKTAS

Tam, kad būtų atskleista „darbo pasaulio“, naudos, tiesioginio pritaikymo, greito rezultato ir svarstančio, atsakingo, pamaldaus, kontempliatyvaus santykio su tikrove priešata, pasitelksime keletą paralelių sekdami H. Bergsonu. Mus ypač domina perskyra, kurią jis įžvelgia tiek instinkto ir intelekto prigimtyse (tiesa, „bet koks konkretus instinktas yra sumišęs su intelektu, o kiekvienas realus intelektas yra prisodrintas instinkto“¹⁰),

tiek jų raiškose. Esminis dviejų psichinės veiklos rūšių – intelekto ir instinkto – skirtumas yra toks, kad „*tobulus instinktas yra gebėjimas naudoti ir netgi gaminti organizuotus įrankius; tobulas intelektas yra gebėjimas gaminti ir naudoti neorganizuotus įrankius*“¹¹. Instinktas savo žinioje turi tinkamą įrankį, o įrankis, pagamintas pasitelkus intelektą, yra netobulus; jis netinkamas gyvybiniams poreikiams tenkinti, bet kuo poreikis mažiau gyvy-

binis, tuo jis pranašesnis už gamtinį įrankį. Intelektu sukurtas įrankis kaskart sukuria naują funkciją ir naują poreikį atverdamas veiklai neribotą erdvę. Gyvos būtybės sąmonę galima nusakyti kaip aritmetinį potencialios veiklos ir realios veiklos skirtumą. Ja matuojamas atotrūkis tarp vaizdinio ir veiksmo. Intelektas yra veikiau orientuotas į sąmonę, o instinktas – į nesąmoningumą. Sąmonė apšviečia ne patį instinktą, bet kliuvinius, su kuriais jis susiduria, instinkto stoka, atstumas tarp veiksmo ir idėjos – štai kas tampa sąmone. Intelekte ir instinkte yra įgimtas žinojimas, tik pirmuoju atveju jis susijęs su santykiais, o antruoju – su daiktais. Įgimtas intelektas yra formos pažinimas, o instinktas susijęs su medžiagos pažinimu. Instinktyvus pažinimas gali būti suformuluotas kategoriškais sakiniais, intelektinis – hipotetiškai; pirmasis taikomas daiktui ar jo daliai ir susijęs su pažinimo apimtimi, antrasis iš prigimties turi tuščią pažinimą, bet kartu ir gebėjimą į tuos pačius rėmus paeiliui įsprausti begalę daiktų, taigi siejasi su pažinimo turiniu.

Plėtojant aptartų instinkto ir intelekto perskyros aspektų paralelę su filosofijos ir „darbo pasaulio“ tema, akivaizdu, kad formų kūrimas jame vertinamas tik tiek, kiek jis tiesiogiai tarnauja materijai. Tai, kas susikuria didesnę atotrūkį tarp potencialios ir realios veiklų, idėjos ir veiksmo, formos ir medžiagos – mąstymas, svarstymas, pasekmių numatymas, dorovinių principų peržvalga ir t. t. – kelia kasdienybės pasaulio, orientuoto į greitą naudą, nepasitikėjimą. O ką jau kalbėti apie pačią „grynojo“ intelekto, nukreipto į grynąsias formas, arba tikro-

sios filosofijos, siekiančios kontempliuoti tiesą, gėrį ir grožį (beje, kartu ir atsakingai, subtiliai keisti pasaulį toki, koks jis yra, į toki, koks jis turėtų būti, ir kas, išsamiai apmąstant žmogaus galimybes, vėl sugražina prie tos pačios kontempliatyvosios nuostatos) padėtį „darbo pasaulyje“? Oro, vandens, maisto, drabužių, būsto būtinybė čia nuskamba kategoriniais imperatyvais, o hipotetiškai atrodantys ir prisistatantys intelektinio darbo „produktai“ turi visaip teisintis, kad jie apskritai esti, ar hipotetiškai įrodinėti, kad kitomis aplinkybėmis galėtų būti netgi naudingi. J. Pieperis pažymi: „Vis dėlto pabandykime įsivaizduoti, kad tarp dirbtuvėse ir turguje klegančių balsų („kaip įsigyti kuriuos nors būtiniausias daiktus?“, „kaip gauti šitai?“, „kur yra to?“) staiga garsiai nuaidi klausimas: „Kodėl apskritai yra būtis, o ne greičiau niekas?“, tas labai senas filosofinis nuostabos šūksnis, kurį Heideggeris pavadinavo visos metafizikos kertiniu klausimu!“¹² Argi esamoje – konkrečioje, ekonominėje, pramoninio vartojimo – aplinkoje intelektiniai filosofo „įrankiai“ (o ir pats jais disponuojantis „meistras“) neatrodo nepatikimai ir net juokingai, lygiai taip, kaip Platono olos alegorijoje aprašytas kalinių vaduotojas iš tamsybių, pats patamsyje negrabiai kliūvantis už daiktų¹³, arba kaip Talis iš Mileto, nuolat patiriantis visokių keblumų, ir vėl įkritęs į šulinį tarnaitės akivaizdoje.

Vis dėlto iš to, kas jau paaiškėjo, interpretuojant mūsų aptariamą H. Bergsono veikalą, gali susidaryti ir klaidingas vaizdas. Tiesa, kad instinkto teritorijoje klaidžioja mūsų aistros, ir nuo antikos laikų jau žinome, kad iš jų vergovės ga-

lime išsilaisvinti paklusdami proto (intelekt) šviesai. Vis dėlto šio straipsnio įvade jau užsiminta apie redukcionistinę tendenciją, kilusią iš visiškai racionalios R. Descartes'o filosofijos, ir apie tai, kad H. Bergsonas redukcionizmą būtent ir kildina iš intelekto polinkio į tikrovės skaidymą, į netolydumą, kas suponuoja techninio veikimo būdą, ir apie paskiras mechanicistines B. Spinozos, I. Newtono ar A. Einsteino nuostatas. Vėl sugrįžkime prie veikalo *Kūrybinė evoliucija*. Tezė, kad „intelektas pasižymi neribota galia išardyti pagal bet kokią dėsnį ir vėl sujungti į bet kokią sistemą“¹⁴, iškyla jo komplikuočių pastangų įsivaizduoti tolydumą, judėjimą ir suprasti gyvybę kontekste. Būtent intelektui tiesiogiai nepaklūstantys uždaviniai sprendžiami aplinkiniais tikrovės dekonstravimo keliais, ir šių sprendimo būdų vis gausėja. Žilvinas Bieliauskas rašo: „Patirties labui ir siekdamas pagauti suvokinius intelektas laužo patirtį į atskirus gabalus ir struktūras, kai iš tikrųjų realybę sudaro nenutrūkstanti tėkmė, nuolatinis kitimas ir sąveika be atskirų dalių, grynai konvencionalių „momentų“, „periodų“ ar psichinių „būsenų“. Intelektas iš šios tėkmės išsirenka tai, kas jam reikšminga žmogiškajame gyvenime; jo dėmesį patraukia tai, kas atitinka jo interesus; iš

viso to kuria mechaninį pasaulį, kuriame ir gyvena. Pagal Bergson'ą tai labai panašu į kinematografą: atskirais kadrtais fotografuojamas judantis pasaulis, o pasakui eilės tvarka pateikiamos tos pačios statinės reprezentacijos, kas vėl sudaro judėjimo išpūdį. Tačiau gyvenimas niekada nebuvo sustojęs ir, nors fotografuojama labai greitai, begalybė momentų liko neužfiksuota ir niekas nebuvo sustingęs.“¹⁵ Pagaliau Bergsonas pažymi, kad „<...> yra dalykų, kurių ieškoti gali tik intelektas, bet kurių jis pats niekada nesuras. Juos galėtų surasti tik instinktas, bet jų niekada neieškos“¹⁶. Taigi „intelektui netgi dar labiau reikia instinkto, nei instinktui intelekto“¹⁷, nes „instinktas yra sukurtas pagal pačios gyvybės formą“¹⁸. Ieškodamas gelbstinčio prado, padedančio išsivaduoti iš uždaro tikrovės modelių (negyvų konstrukcijų) rato, intelekto žvilgsnis atgręžiamas į instinktą. Deja, Bergsonas prognozuoja, kad mokslas veikiaus sukurs instinkto imitaciją, o ne įsiskverbs į patį instinktą: „instinktas yra visiškai suskaidomas arba į protingus poelgius, arba į mechanizmus, sukurtus dalis po dalies, kaip mūsų intelekto išrastieji“¹⁹. Taigi intelektas imasi užduočių tirdamas pasikartojančius faktus, mėgindamas „tokį patį susieti su tokiu pačiu“²⁰ ir nuolat patekdamas į uždara ratą.

TRANSCENDENCIJOS POREIKIS FILOSOFINIAM MĄSTYMIUI

Dabar, jau aptarus kai kuriuos Bergsono teiginius, susidaro vaizdas, kaip intelektas vargsta mėgindamas išspręsti pažinimo medžiagos (tikrovės) ir pažinimo įrankių (instinkto ir intelekto, t. y. ir savo paties) klausimą, kaip jis patiria stoką ir negalią, viską siedamas su savi-

mi, matuodamas ir lygindamas savo paties masteliais. „Apskritai *matavimas* yra perdėm žmogiškas veiksmas, suponuojantis, kad vienas daiktas realiai arba mintimis uždedamas ant kito tam tikrą kartų skaičių. Gamta ir galvoti nepagalvojo apie tokį uždėjimą.“²¹ Aptardamas

Immanuelio Kanto *Transcendentalinę estetiką* („Transcendentalinės pradų teorijos“ pirmąją dalį I. Kanto veikale *Grynojo proto kritika*), H. Bergsonas konstatuoja, kad toks intelektas, kokį vaizduoja klasikinio vokiečių idealizmo atstovas, yra paniręs į „erdviškumo atmosferą“²². Intelektas ir materijai priskiria erdvines–matematinės suvokimo formas. Suvokiant erdvę kaip „gryną“, „visiškai gatavą“ ir mėginant į tokį sąmonės darinį įsprausti materiją, atsiranda antinomijos, atspindinčios ir toliau gilinančios dvasios ir materijos perskyrą. Šiuos prieštaravimus Bergsonas siūlo šalinti, pateikdamas prielaidą, kad „dvasia pranoksta intelektą“, leidžiančią jį žvelgti „kaip į ypatingą dvasios funkciją, iš esmės nukreiptą į inertišką materiją“, tad „dvasia turėtų iškart aprėpti daiktų visumą ir nustatyti vienu ryšį su kitais“²³. Deja, kaip pažymi Bergsonas, Kantas šių dalykų neapmąstė ir rinkosi kitus sprendinius²⁴.

Bergsonas teigia, kad intelektas ir materija yra „iškirpti iš vienos medžiagos“, būtent kurioje ir glūdi „vidinės“ ir „gyvos“ vienybės galimybė; taip pranokstamas „grynasis intelektas“, užuot jame pasilikus ir iš išorės (protu) primateus materijai dirbtinę vienybę²⁵. „Žmogaus sąmonė – tai visų pirma intelektas. Ji galėjo būti ir, atrodo, turėjo, būti ir intuicija. Intuicija ir intelektas – tai dvi priešingos sąmoningo darbo kryptys: intuicija traukia ta pačia kryptimi kaip gyvybė, intelektas eina priešinga kryptimi ir užtat visiškai natūraliai laikosi materijos judėjimo krypties.“²⁶ Kad sąmonė sutaptų su „kuo nors iš savo prado, reikia, kad ji atsiskirtų nuo to, kas jau įvyko, ir prisijungtų prie to, kas dar vyks-

ta“²⁷; deja, šiame intuityvaus tikrumo sąlytyje sąmonė išsilaiko vos kelias akimirkas. Jei ji užtruktu bent kiek ilgiau, suvienytų ne tik atskiras filosofo mintis, bet ir paskirus filosofus²⁸. Surinkdama, išlaikydama, plėtodama ir tarpusavyje derindama „šias lakias intuicijas“, filosofija vis „labiau pastebi, kad intuicija yra pati dvasia ir tam tikra prasme pati gyvybė: intelektas išsiskiria iš intuicijos vykstant procesui, panašiam į tą, kuris pagimdė materiją“²⁹.

Čia vertėtų atkreipti dėmesį į raktinę „dvasios“ sąvoką. „Teofanas Atsiskyrėlis, kalbėdamas apie trečiąjį žmogaus sandaros elementą, vadinamą *pneûma*, *lògos*, *dianóoetikón*, *kardía* ir visų pirma *hêgemónikon*, išskylantį virš kūno (*sôma*) ir sielos (*psychê*), pamini didžiąją teologinę Šventosios Dvasios buvimo problemą: ji ateina „iš išorės“ ir tuo pat metu priklauso mūsų „aš“, taigi yra vienu metu ir mano „dvasia“, ir „Dvasia“. Ji taip pat apibrėžiama kaip „tam tikras žmogaus savęs viršijimas“³⁰. Šventajame Rašte skaitome: „Dvasinis žmogus gali spręsti apie viską, bet niekas negali spręsti apie jį“ (1 Kor 2, 15). „Vėjas pučia, kur nori; jo ošimą girdi, bet nežinai, iš kur ateina ir kurlink nueina. Taip esti ir su kiekvienu, kuris gimė iš Dvasios“ (Jn 3, 8). „Viešpats yra Dvasia. O kur Viešpaties Dvasia, ten ir laisvė“ (2 Kor 3, 17). „Dykumos tėvas Evagrius Pontietis protą (gr. *nous*) įvardija vienu iš pojūčių, tikrai dvasiniu, suteikiančiu dvasinės tikrovės regėjimo galimybę; čia turima galvoje intuicija, išvalga, o ne samprotis, diskursyvus ar svarstantis protas. <...> Intuicija (lot. *intuitio*), išvalga (gr. *diorasis*) akimirksniu išsiskverbia į pačią esmę, ją paliečia arba pati yra jos palie-

čiama. <...> Tai aiškumo, susijungimo su tikrove, parmenidiškojo būties ir minties tapatumo akimirka. <...> Tik intuicija, kaip labiausiai išplėtotas, nesuinteresuotas ir save suvokiantis instinktas, pasak Henri Bergsono, pajėgi išvelgti dalykų esmę.³¹ Apaštalas Paulius apgailestauja: „Deja, juslinis žmogus nepriima to, kas ateina iš Dievo Dvasios. Jis tai laiko kvailyste ir nepajėgia suprasti, kad tuos dalykus reikia vertinti dvasia“ (1 Kor 2, 15). Ir nieko nuostabaus, kad Bergsonas teigia, jog dvasinio gyvenimo vientisumą galima pažinti tik nuo intuicijos einant prie intelekto, ir neįmanoma atvirkštinė seka³². Beje, Bergsonas užsimena apie „absoliutą“, kuriame „mes egzistuojame, judame, gyvename“³³. Argi ne taip apie tikrąjį Dievą yra kalbėjęs šv. Paulius, stovėdamas Areopago viduryje, Atėnuose: „Juk mes jame gyvename, judame ir esame“? (Apd 17, 28) Dar Bergsonas nurodo, kad mūsų žinios „absoliuto“ atžvilgiu nėra išsamios, bet vidinės, tikros – „ne išorinės“ ir „ne reliatyvios“, tad „mes suvokiame pačią būtį, jos gelmes“³⁴.

Taigi gelminis, intuityvus, dvasinis sandas, glūdintis žmogaus prigimtyje ir kartu reikalingas atpažinimo, pripažini-

mo, puoselėjimo, kad galėtų išsiskleisti, yra būtinas norint įgyti visavertį, neredukuotą santykį su tikrove, transcendentišką bet kokiai mokslinei–techninei ar pragmatinei–utilitaristinei veiksenai. Dvasios žvilgsnis išveda anapus augalo „terpės“, gyvūno „aplinkos“ ar vartotojo „darbo pasaulio“ į „pasaulį“ apskritai³⁵. J. Pieperis teigia: „Dvasios esmė yra galia suvokti pasaulį!“³⁶ Ir dar: „Seniesiems filosofams – Platonui, Aristoteliui, Augustinui, Tomui Akviniečiui – sąvokos „dvasia“ ir „pasaulis“ (visuotinės tikrovės prasme) buvo taip glaudžiai susijusios, kad jie teisingu laikė ne tik šį teiginį „dvasia yra susiejamumas su esančių daiktų visuma. Ir kitas teiginys senovės filosofams reiškę esmingą dvasios susijimą su visais esančiais daiktais, beje, labai subtilia prasme, kurią mes vargu ar įstengsime iš karto teisingai suprasti. Tai gi dvasios esmė yra ne tik tai, kad jos santykių laukas yra visų esančių daiktų visuma, bet ir esančių daiktų esmė yra tai, kad jie yra dvasios santykių lauke. Dar daugiau: senoji filosofija nemato skirtumo, ar aš pasakysiu „daiktai turi būti“, ar „daiktai yra dvasios santykių lauke, daiktai susieti su dvasia“³⁷.

TRANSCENDENCIJOS STYGIUS IR REDUKCIONIZMO ERA

Jau kalbėjome, kad paskelbus bet kokią išbaigtą sistemą, įsigali redukcionistinė samprata. Praėjusio amžiaus pradžioje Bergsonas pranašavo: „Metafizinį dogmatizmą, pavertusį absoliutu dirbtinę mokslo vienybę, dabar pakeis skepticizmas arba reliatyvizmas, apibendrinantis ir suteiksiantis visiems mokslo rezultatams dirbtinį kai kurių iš jų po-

būdį. Taigi nuo šiol filosofija svyruos tarp doktrinos, laikančios absoliučią realybę nepažinia, ir tos, kuri, suteikdama mums supratimą apie realybę, pasako mums ne daugiau negu mokslas. Kadangi norėta užkirsti kelią bet kokiam konfliktui tarp mokslo ir filosofijos, buvo paaukota filosofija, bet iš to mokslas ne kažin ką telaimėjo.“³⁸

Tiesa, ir šiandien ilgaamžei savo tradicijai ištikima filosofija, siekianti „tikriau matyti pasaulio paslaptį“³⁹, keliaudama iš sielos į pasaulį ar iš pasaulio – į Dievą, vis dar iš naujo užklausia, suranda, atmeta, kankinasi, abejoja, stebisi. Dar nešasi savyje gyvybę, vidinę ugnį. Praveria anapusių uždangą ir stokoja, laukia, ilgisi transcendencijos apsiareiškimo. Tokia laikysena suteikia viltį: „Dabar mes regime lyg veidrodyje, mūsų pavidalu, o tuomet regėsime akis į akį. Dabar pažįstu iš dalies, o tuomet pažinsiu, kaip pats esu pažintas“ (1 Kor 13, 12). Tiek neviltis, tiek per didelis pasitikėjimas savo jėgomis užveria kelius į tikrąjį pažinimą. Redukcionizmas triumfuoja praradus tiesos, gėrio, grožio, prasmės, dvasios, meilės ar laisvės imperatyvą. Ir šioje kelionėje nuskaidrėja, koks yra žmogus, beje, *a priori* pasirenkantis tokią filosofiją, koks yra pats.

Per ilgus amžius filosofijoje paradoksaliai skleidėsi transcendentinė tiesos, gėrio ir grožio vienovė, ir šioje vietoje dar norėję atkreipti dėmesį į neišardomą tiesos ir laisvės pasireiškimą. Ji liudija pasaulio ir žmonijos istorija, o Evangelijoje pagal Joną atrandame eilutę: „jūs pažinsite tiesą, ir tiesa padarys jus laisvus“ (Jn 8, 32). J. Pieperis rašo: „Filosofija yra netinkama vartoti tiesioginės naudos ir pritaikymo prasme – tai viena. Antra, ji neleidžia savęs panaudoti, ji netinkama vartoti už jos pačios esantiems tikslams, ji pati yra sau tikslas. <...> Taigi yra vienas ir tas pats, ar sakysiu, kad filosofinis veiksmas peržengia darbo pasaulio ribas, ar kad filosofinės žinios yra netinkamos vartoti, ar kad filosofija yra „laisvasis menas“⁴⁰. Galima sakyti,

kad mums reikalingi „medikai, kurie išrastų veiksmingesnius vaistus nuo gripo“ nepakenkiant medicinos mokslo esmei⁴¹. „Tačiau sakyti „Mums dabar reikalingi filosofai, kurie...“ būtų tas pats, kaip pasakyti „Mums reikalingi poetai, kurie...“⁴² To, kas savaime turi prasmę ir tikslą – yra savitiksliis, negalima paversti priemone pasiekti kitą tikslą. Negalima asmens (žmogaus ar juo labiau Dievo) panaudoti vien kaip priemonės, „lygiai kaip neįmanoma mylėti žmogų „už tai, kad...“ ir „dėl to, kad...“⁴³ Taigi iš laisvės kyla tikroji filosofinė nuostata – tikrovės daiktus priimti siela, matyti pasaulį kaip pagarbos vertą dalyką, Dievo kūrinį. *Theoria* yra filosofijos esmė, „lemiamas ir giliausias ryšys, kuris iš vidaus sukuria filosofavimo laisvę, tuo būdu ir patį filosofavimą“⁴⁴.

Anaiptol ne visa filosofija seka pramintu tiesos ir laisvės keliu. Jau Koheleto knygoje išminties mokytojas įspėja: „Vien tai, tikėk manimi, atradau: Dievas padarė žmoniją dorą, bet žmonės leidosi į savo svarstymus“ (Koh 7, 29). Šios eilutės Šventojo Rašto komentaras aiškina, kad įkvėptasis autorius kalba apie daugybę nesėkmingų žmonių apskaičiavimų – bandymų savo jėgomis rasti gyvenimo prasmę ir laimę. Jau prieš gerą šimtmetį vieną dieną jauna studentė Raisa Umansova, būsimoji poetė, filosofė ir vieno iškiliausių neotomistų – Jacques'o Maritaino – žmona, Sorbonos universitete išdrįso užsiminti populiariam profesoriui Auguste'ui Comte'ui, kad „norėtu pažinti gamtą kitokiu būdu“ nei primygtinai siūlomas vien „apčiuopiamų daiktų“ tyrinėjimas, – t. y. pažinti „jos priežastį, esmę, paskirtį“⁴⁵. Garsu-

sis pozityvizmo pradininkas pasipiktinęs sušuko: „Bet juk tai mistika!“⁴⁶ Pasak A. Comte'o, filosofijos užduotis būtų ne klausinėti panašių dalykų, o „sisteminti“ mokslus. Neįžvelgiant joje nieko išskirtinio, atsisakius bet kokių nuorodų, vedančių anapus įprasto mokslinių tyrinėjimų lauko, galiausiai ir ji pati būtų specialiųjų mokslų „susiurbta“⁴⁷.

XX a. mokslo institucijose pasireiškia akivaizdūs filosofijos užduoties „tarnauti mokslams“, kurią dar XVII a. jai paskyrė Baconas ir Descartes'as, vėliau įtvirtino Auguste'as Comte'as, sprendinių padariniai.

Jeigu XIX a. pabaigoje prūsų rektoriai ir senatai protestavo prieš daktaro laipsnio pripažinimą inžinerijoje, vėliau reikalauta diplome rašyti „daktaras inžinierius“, tai XX a. įsigalėjusios gamtamokslinės-techninės nuostatos vis mažiau erdvės palieka humanitarinėms sampratom. Siauros specializacijos ir nesusikalbėjimo problemas mėginama „gydyti“ tais pačiais metodais, kurie šias „ligas“ ir sukėlė. Tiesa, Vokietijos inžinierių sąjunga imasi nelengvų integracijos uždavinių, kad būtų pašalinta techninės ir humanitarinės orientacijų mokslinių stovyklų diskurso stoka ir įveiktas technologijų specialistų nesikalbėjimo barjeras. Šiandien universitetuose ginčijamasi, kuris dėmuo svarbesnis: sisteminės sampratos ugdymo ar specializuotų žinių teikimo? Inertiškai mąstant, tebekalbama apie specialistų trūkumą, bet pradeda aiškėti, ir ypač tai pastebima verslo struktūrose, kad dar reikalingesni žmonės, gebantys nestandartiškai mąstyti, susieti lig šiol atsietas sritis. Kad bent suvoktume atskirų sričių siejimo galimybes ir kryptis, reikia ne vien tik specialių žinių, bet pirmausia nuovokos ir mąstymo.⁴⁸

Vis toliau „į užribį“ specialiesiems mokslams išstumiant filosofiją, jai belieka izoliuotis savo kiaute, rezignuoti. Apie tai XX a. pabaigoje rašė Arvydas Šliogeris: „Atsakysiu: kaip ir visi reti ir didūs dalykai šioje žemėje, filosofija nereikalinga niekam, tik tiems, kuriems reikalingi reti ir didūs dalykai; ir ne filosofijos kaltė, kad reti ir didūs dalykai reikalingi nedaug kam, beveik niekam.“⁴⁹ O reisykiais vis dar desperatiškai „griebiantis“ filosofijos lyg panacėjos ir tikintis stebuklingo, greito rezultato, kartu jai primatejami mokslų tarnaitės arba visuomeninių ideologijų propagandininės vaidmenys, tokiu būdu tarnaujant „darbo pasauliui“ ir išsižadant savo prigimties ir pašaukimo – visiškai laisvai ieškoti tiesos.

Trumpam sugrįžkime prie jau minėtos Pieperio filosofijos ir laisvės sampratos.

Specialiesiems mokslams tos laisvės tenka tiek, kiek jie yra filosofiški. Čia glūdi – ir istoriškai, ir objektyviai – ir tikroji akademinės laisvės prasmė (nes juk „akademinis“ reiškia arba „filosofinis“, arba visai nieko nereiškia!); pretenduoti į akademinę laisvę, tiesą sakant galima tiek, kiek pats akademiškumas yra realizuojamas „filosofiškumo“ prasme. O ir istorija bei faktai liudija, kad akademinės laisvės netenkama tiek, kiek išsižadama filosofinio akademinų studijų pobūdžio, kitaip tariant, kiek darbo pasaulio totalumo pretenzijos užvaldo universiteto erdvę. Čia ir yra visa metafizika.⁵⁰

Juozas Girnius redukcionistinių požiūrių tapatina su „mašininiu“ išvelgdamas totalų „organizacinės technikos“ veikimą. „Žmogus sumašinėja tada, kai pradeda nebevertinti viso to, ko mašinomis neįmanoma atlikti. Šiuo atveju visa tikrovė jam virsta viena milžiniška mašina,

o jis pats vienu nereikšmingu jos mechanizmo sraigteliu. Kitaip sakant, mus sumašinėja ne naudojimas mašinomis, o to žvilgsnio, kuriuo žiūrime į mašinas, perkėlimas į visas gyvenimo apraiškas.⁵¹ Terminų „žmonių rezervas“, „žmonių medžiagos stoka“, „antropologinis ūkis“⁵², o mūsų laikais ir „žmogiškųjų resursų“ arba „žmogiškųjų išteklių“ vartojimas rodo žmogaus sudaiktinimo, jo sumašinėjimo, suinstrumentinimo mastą⁵³. Martinas Heideggeris visur išvelgia „planuojantį skaičiuojantį įtvirtinimo darbą“, taip „montuojant“ esinį, būties tiesą pakeičiant „tobulai apginkluota tvarka“ ir „suvokiamą dalyką užtikrinant suvokiančiajam“⁵⁴. Racionaliu („metafiziniu“) rūbu vis elegantiškiau, vis glotniau apvilkti žmogaus geismai ir aistros, pagaliau „valia valiai“ arba „grynoji valia“, tampanti pati sau turiniu ir neigianti „bet kokį tikslą patį savaime“ ir tikslus pripažįstanti „tik kaip priemonės, padedančias jai pačiai sąmoningai žaisti su savimi ir pastatyti tokio žaidimo erdvę“, reprezentuoja „užbaigtosios metafizikos“ – „antropologijos“ ir „technikos“ (galėtume sakyti „antropo-technikos“) – viešpatiją⁵⁵.

Neužbaigtoje tikrovėje galimybės ir būtinybės sritys išsiskiria: kūrybos pasaulyje (poetikoje) galimybė pranašesnė už būtinybę, o privalėjime (etikoje) būtinybė pranoksta galimybę. Užbaigtoje tikrovėje sutampa galimybės ir būtinybės sąlygos. Tėvas Marie Dominigué'as Philippe'as OP užsimena apie užbaigtos tikrovės iliuziją, sukurtą virtualybės. Atsieta nuo tikrovės („grynoji“) galimybė prisistato kaip pati tikrovė, joje pradingsta galimybės ir būtinybės skirtumas ir pats pagrindas kal-

bėti apie būtinybės ir galimybės sąlygas, tuo pačiu ir apie tikrovę.

Mokslo ir technikos aplinka mus slopina, ypač atsiradus kompiuteriui, informatikai ir t. t. Visa tai gali panardinti mus į tokią terpę, kuri nebebus iš tiesų žmogiška, kurioje žmogus bus verčiamas ieškoti pragyvenimo būdų, bet nebegalės patirti pirmojo sąlyčio su fizine tikrove, su pasauliu. Mes kuriame fiktyvų pasaulį – štai didysis nūdienos pavojus. Jo akivaizdoje filosofas privalo suklusti; jis negali stoti prieš, negali kovoti su tuo, kas vyksta dabarties pasaulyje ekonomikos ar tarptautinės pusiausvyros plotmėje, tačiau filosofas gali ir privalo priminti, kad šio žmogaus matmens negalima nei apeiti, nei sunaikinti. Negalima sunaikinti šio paprasto, juntamo, juntamu pažinimu suvokiamo sąlyčio su fizinio pasaulio tikrove. Jei šis pirmasis sąlytis bus sunaikintas, kils pavojus bėgti, trauktis į sritį, kuri nebebus žmogiška tikrąja šio žodžio prasme – į ekonominių spekuliacijų sritį, kurioje nebebus galimybės būti tikru žmogumi. Joje plėtojami kiti dalykai, vystomas galimybių laukas, o kadangi galimybės kone begalinės, jose žmogus ir paklysta. Šio pavojaus akivaizdoje būtina išsaugoti paprastą darbą, kuris gali būti įvairus ir skirtingų formų. Dirbdamas tokį darbą, žmogus atgauna ryšį su tikrove.⁵⁶

M. Heideggeris sako: „Visur, kur tik žmogus atveria savo akis ir ausis, kur tik parodo savo širdį, kur atsiveria mąstydamas ir trokšdamas, kurdamas ir dirbdamas, maldaudamas ir dėkodamas, jis jau randa save esantį nepaslėptyje. Kai tik žmogus pašaukiamas atitinkamiems išslaptinimo būdams, nepaslėptis jau yra įvykusi.“⁵⁷ Kasdieniam žvilgsniui tikrovė prisistato spalvomis, formomis, garsais, elementais, bruožais, skaičiais. Gali pasirodyti, kad tokia ji apskritai yra. Bet

štai kažkas nutinka sielos viduje ar ją ištinka iš išorės... Galbūt tik mikroskopiškas, objektyviai neapčiuopiamas „suscitikimo“ įvykis. Ir žvilgsnis pasikeičia – kasdienybės uždanga pakyla. „Mes jau-

čiame, žinome, – įtikinėja Heideggeris, – kad ten yra kažkas dar, kažkas absoliučiai lemiama.“⁵⁸

Dvasios gelmėse visuomet žinome, kad taip yra.

IŠVADOS

Tiek instinkto diktuojamas aistringas poreikių tenkinimas, tiek viską išmatuojantis, apskaičiuojantis intelektinis racionalizmas – dvi tarpusavyje susijusios tendencijos, atvedančios į antropotechninį pasaulėvaizdį, kitaip tariant, į uždara ir be paliovos „daromą“ darbo pasaulį, jau prigrūstą veiklos padarinių, besipučiantį į išorę ir stokojantį vidinės gelmės, į redukcionizmą. Tik H. Bergsono įvardinta intuicija, dar suprantama kaip dvasia filosofijoje, maitinamoje ir vis atnaujinamoje žmogiškosios prigimties šaltinio, savųjų ištakų, išsaugo pirmapradį, gyvybinį santykį su transcendentija.

Darbo pasauliui diktuojant sąlygas akademinėi laisvei, kitaip tariant, mokslo ir mokymo institucijoms orientuojantis į naudą ir į laimę, kurią žada specialieji mokslai, ir vis toliau išstumiant autentišką filosofavimą, filosofija, bandydama

įsiteikti tokiam procesui, t. y. jam tarnauti, pati adaptuodamasi prie specialiųjų mokslų, perimdama jų tikslus ir įrankius pasklinda redukcionistiniais pavidalais. Jie vis labiau dera prie socialinių–techninių pasaulio piešinių, net juos paryškina ir išdailina, bet taip ir lieka šiapus – vidinėje olos, šešėlių ar tikrovės gaubto pusėje. Nepasotina dvasios, nepagirdo sielos, nepadedą tikroviškai, iš tiesų susitikti žmogaus, pasaulio, Dievo. Tik projekcijas pristato įmantriai.

Ir vis dėlto filosofija, kylanti iš žmogaus dvasios ir laisvės, palieka galimybę pasirinkti tokį jos pavidalą, kuris atliepia pačiam žmogui. Įkvėptai ar pamatuotai, impulsyviai ar kantriai, mylint ar kenčiant, stebintis ar abejojant. Protu ir širdimi. Ar dar suspurda kažkas perskaičius Josifo Brodskio eilutę: „Tu neskrosi giedančio paukščio, kad sužinotum, iš kur kyla giesmė“?

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Rolandas Bartkus, *Techniniai sumanymai ir kultūra*. Kaunas: Technologija, 2012, p. 11–12.
- ² Henri Bergson, *Kūrybinė evoliucija*. Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 183.
- ³ Modelis (lot. *modulus* – „matas“, „taktas“, „ritmas“) senesne ir bendresne reikšme – esminis tikrovės elementų pažinimo ir formavimo pavyzdys (pvz., Platono idėjos); šiandien – schemiškas tiesioginiam stebėjimui neprieinamų tikrovės dalykų pavaizdavimas, ypač gamtos

moksluose (I. Newtono mechaninis pasaulėvaizdis ar N. Bohro atomo modelis). Modelis kaip konstruktas su savo objektu sutampa ne visiškai, bet tokiu mastu, kad teikia galimybę jo reiškinius paaiškinti, apskaičiuoti, suprasti ir interpretuoti. Tai konstrukcija, kurioje, sąmoningai supaprastinant, atvaizduojami kai kurie gamtinio reiškinio aspektai ir kuri leidžia daryti dedukcines išvadas, toliau tikrinamas patyrimu. Modelis – pagalbinė mąstymo prie-

- monė. Matematinis modelis – teorinis (idealizuotas ir redukuotas) skaitmeninis (kiekybinis) tiriama reiškinių aprašas.
- ⁴ Eksperimentas – stebėjimas (patyrimo analizė) to, kas įvyksta tiksliai apibrėžtomis sąlygomis. Sąlygos čia sukuriamos pagal hipotezės reikalavimus.
- ⁵ Josef Pieper, *Kas yra filosofija*. Vertė Giedrė Sodeikienė. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992, p. 9–10, 22.
- ⁶ Ten pat, p. 12–13.
- ⁷ Hans Georg Gadamer, *Istorija. Menas. Kalba*. Sudarė ir vertė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 38.
- ⁸ Rolandas Bartkus, Kontempliatyvus išbudimas – giliausia tikrovės atvertis, *Soter* 36 (64), 2010, p. 11. *Techniniai sumanymai ir kultūra*, p. 26.
- ⁹ Pieper, p. 20.
- ¹⁰ Henri Bergson, *Kūrybinė evoliucija*. Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 156.
- ¹¹ Ten pat, p. 160.
- ¹² Pieper, p. 12.
- ¹³ Platonas, *Valstybė*. Vertė Jonas Dumčius. Vilnius: Pradai, 2000, p. 268.
- ¹⁴ Bergson, p. 178.
- ¹⁵ Žilvinas Bieliauskas, *Misticizmas, Kultūra ir religija*. Sudarė Stasys Juknevičius. Vilnius: Valsytybinis leidybos centras, 1995, p. 339–340.
- ¹⁶ Bergson, p. 172.
- ¹⁷ Ten pat, p. 163.
- ¹⁸ Ten pat, p. 187.
- ¹⁹ Ten pat, p. 196.
- ²⁰ Ten pat, p. 223.
- ²¹ Ten pat, p. 242–243.
- ²² Ten pat, p. 227–228.
- ²³ Ten pat, p. 228–230.
- ²⁴ Ten pat, p. 227–229.
- ²⁵ Ten pat, p. 222–223.
- ²⁶ Ten pat, p. 292.
- ²⁷ Ten pat, p. 262.
- ²⁸ Ten pat, p. 262–263.
- ²⁹ Ten pat, p. 293.
- ³⁰ Rolandas Bartkus, Sistema ir dvasia: žmogiškos tvarkos kalėjimas ir išlaisvinanti Dievo malonė, *Soter* 28 (56), 2008, p. 13, cit. Iš: Tomáš Špidlík, *Krikščioniškųjų Rytų dvasingumas*. Vertė Asta Venskauskaitė. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2007, p. 96.
- ³¹ Rolandas Bartkus, Apčiuopti neapčiuopiamą: prisiliesti ir būti palytėtam, *Logos* 86, 2016, p. 70.
- ³² Bergson, p. 293.
- ³³ Ten pat, p. 222.
- ³⁴ Ten pat.
- ³⁵ Pieper, p. 24–27.
- ³⁶ Ten pat, p. 27.
- ³⁷ Ten pat, p. 28.
- ³⁸ Bergson, p. 220–221. Tiesa, toliau H. Bergsonas teigia, kad filosofijai veržiantis į patyrimo valdas (kaip dogmatiškosios metafizikos išdava buvo patyrimo srities atidavimas mokslui, o visos realybės – grynajam protui), mokslas, pažinimo teorija ir metafizika atsiduria bendroje plotmėje, ir šis susitikimas yra naudingas jiems vieniems. Ten pat, p. 221–222.
- ³⁹ Pieper, p. 59.
- ⁴⁰ Ten pat, p. 17.
- ⁴¹ Ten pat, p. 18.
- ⁴² Ten pat.
- ⁴³ Ten pat, p. 19.
- ⁴⁴ Ten pat.
- ⁴⁵ Anicetas Tamošaitis, Jokūbas Maritenas. Jacques Maritain, *Protu ir tikėjimu. Mariteno raštų rinktinė*. Vertė Anicetas Tamošaitis SJ. Putnam: Immaculata Press, 1975, p. 12–18.
- ⁴⁶ Ten pat, p. 13.
- ⁴⁷ Maritain, p. 77.
- ⁴⁸ *Techniniai sumanymai ir kultūra*, p. 102.
- ⁴⁹ Arvydas Šliogeris. *Būtis ir pasaulis*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 449.
- ⁵⁰ Pieper, p. 17–18.
- ⁵¹ Girnius, *Žmogaus problema technikos amžiuje*. Vilnius: Aidai, 1998, p. 207–208.
- ⁵² Ten pat, p. 249.
- ⁵³ Rolandas Bartkus, *Žmogaus problema technikos amžiuje: metafizika ir etika*, *Logos* 91, 2017, p. 34.
- ⁵⁴ Martynas Heidegeris, *Metafizikos įveika, Rinktiniai raštai*. Sudarė ir vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Mintis, 1990, p. 278.
- ⁵⁵ Ten pat, p. 280–283.
- ⁵⁶ Marie Dominique Philippe OP, *Trys išmintys*. Vilnius: Agapetos, 2009, p. 116–117.
- ⁵⁷ Ten pat, p. 228.
- ⁵⁸ George Steiner, *Heideggeris*. Vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Aidai, 1995, p. 75.